

PAULICJANIE W BIZANCJUM – UCIEKINIERZY I PRZESIEDLEŃCY¹

 <http://orcid.org/0000-0003-2927-8922>

Teresa Wolińska

Uniwersytet Łódzki

ABSTRACT

PAULICIANS IN BYZANTIUM: THE FLEEING AND THE DISPLACED

Paulicians, treated as Manicheans and persecuted in Armenia and the Byzantine Empire, escaped to the Arab-occupied territories where they established a state (843–878) and kept invading Byzantium in alliance with the Emirs of Melitene. Eventually Basil I (867–886) was able to defeat John Chrisocheiros and capture Tefrike. Constantine V, Basil I and John Tzimiskes drafted Paulicians into the Byzantine army and got them relocated to the territory of the empire, hoping to use their military potential to defend the borders against the Bulgarians. Consequently, a substantial group of Paulicians found themselves in the Balkans. According to some scholars they were the predecessors of the Bogomil heresy.

Keywords: Paulicians, Manichaeism, Byzantium, Tefrike, Muslims.

Słowa kluczowe: Paulicjanie, manicheizm, Bizancjum, Tefrike, muzułmanie.

WPROWADZENIE

Paulicjanie, których okres największej aktywności przypadł na VII–IX wiek², dopiero w połowie VII stulecia stali się bardziej uchwytli w źródłach³. Byli grupą

¹ Artykuł powstał w ramach grantu NCN: *Herezje dualistyczne w dziejach Europy Południowo-Wschodniej, IX–XV wiek*, nr DEC-2016/22/M/HS3/00212.

² Z. Pogossian, *The Frontier Existence of the Paulician Heretics*, „Annual of Medieval Studies at CEU” 2000, t. 6, s. 203.

³ B.L. Gordon, P. Tutwiler, *Boundaries of Christianity: Heterodoxy and Orthodoxy from Antiquity to the Modern World*, Santa Cruz–Oakland 2012, s. 42; Th.M. van Lint, *The Formation of Armenian Identity in the First Millenium* [w:] *Religious Origins of Nations?*, ed. R.B. ter Haar Ro-

religijną o militarnym charakterze⁴. Skład etniczny sekty był zróżnicowany – większość stanowili Armeńczycy⁵, ale było też w niej sporo Greków⁶. Funkcjonowali na terytoriach nad Górnym Eufratem, w Armenii Mniejszej i Anatolii. Ich najważniejsze ośrodki to rejon Mananalis, Kibossa koło Kolonei, Episparis, Argaoun, Tefrike, Antiochia Pizydyjska, Kynochorion koło Neocezarei i Mamistra.

ŹRÓDŁA

Jedynym potencjalnie paulicjańskim tekstem jest armeńskie dzieło znane pod tytułem *Klucz prawdy*. Frederick Conybeare datował jego rękopis na 850 rok, sądząc, że jego autorem był Smbat z Zarehavana, przywódca paulicjańsko-tondrakijski⁷. Jednak obecnie kwestionuje się wczesne datowanie tekstu oraz pogląd, że tondrakianie byli bezpośrednimi dziedzicami paulicjan⁸. Wobec braku źródeł paulicjańskich większość naszych informacji na temat sekty pochodzi od niechętnych im autorów bizantyńskich⁹, armeńskich¹⁰ i arabskich¹¹.

Najważniejszym spośród nich jest tekst Piotra z Sycylii, którego władze bizantyńskie wysłały w 869 roku do Tefrike i który na podstawie obserwacji i rozmów, zarówno z paulicjanami, jak i ich przeciwnikami, napisał dzieło znane jako *Historia*

meny, Leiden–Boston 2010, s. 276; G.A. Boumoutian, *A Concise History of the Armenian People*, Costa Mesa 2006, s. 73.

⁴ Z. Pogossian, op. cit., s. 206.

⁵ P. Charanis, *The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire*, „Comparative Studies in Society and History” 1961, vol. 3, no. 2, s. 146.

⁶ Z. Pogossian, op. cit., s. 203.

⁷ F.C. Conybeare, *Introduction* [w:] *Klucz prawdy*, s. XXXII. Na temat sekty tondrakian zob. V.N. Nersessian, *The Tondrakian Movement*, London 1987; К.Н. Юзбашян, *Тондракитское движение в Армении и павликиане*, „Известия АН АрмССР” 1956, т. 9, s. 31–44.

⁸ Р.М. Бартикян, *Источники для изучения павликианского движения*, Ереван 1961, s. 11–12; P. Lemerle, *L'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure d'après les sources grecques*, „Travaux et Mémoires” 1973, t. 5, s. 4–5; F. Alpi, *L'identificazione fra tondrachiani e pauliciani e la testimonianza della lettera n. 4 (K67) di Grigor Magistros* [w:] *Al crocevia delle civiltà*, eds. A. Ferrari, D. Guizzo, Venezia 2014, s. 51–75; S. Runciman, *Manicheizm średniowieczny*, tłum. J. Prokopiuk, B. Zborzski, Gdańsk 1999, s. 56–62; J. Hamilton, B. Hamilton, *Armenian Sources and the Paulicians* [w:] *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650 – c. 1450*, eds. J. Hamilton, B. Hamilton, Y. Stoyanov, Manchester–New York 1998, s. 292–297.

⁹ N.G. Garsoian, *The Paulician Heresy: A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire*, The Hague–Paris 1967, s. 27–79, 80–111; P. Lemerle, op. cit., 1–22; J. Hamilton, B. Hamilton, *Historical Introduction* [w:] *Christian Dualist Heresies...*, s. 5–10.

¹⁰ A. el-Rahman Tayyara, *Muslim-Paulician Encounters and Early Islamic Anti-Christian Polemical Writings*, „Islam and Christian-Muslim Relations” 2016, vol. 27, no. 4, s. 473.

¹¹ Dotyczą głównie współpracy wojskowej przeciwko Bizancjum w IX stuleciu. S.B. Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World*, t. 1, New Jersey 2011, s. 81–106. Pisarze muzułmańscy określali paulicjan różnymi nazwami, najczęściej *al-Bayāliqa* (A. el-Rahman Tayyara, op. cit., s. 475).

*manichejczyków*¹². Poglądy Piotra zostały przejęte przez innych autorów bizantyńskich – Piotra Igumena, któremu zawdzięczamy skrót tekstu Sycylijczyka, i patriarchę Focjusza¹³, a także Teofanesa¹⁴, Eutymiusza Zygabena, który paulicjanom poświęcił XXIV rozdział *Πανοπλία Δογματική*¹⁵ i autora *Żywotu Makarego*¹⁶. Dostrzec je można w formułach wyrzeczenia się herezji przygotowanych dla nawróconych na ortodoksję manichejczyków i paulicjan¹⁷, w korespondencji duchownych bizantyńskich, na przykład Teodora Studyty¹⁸, Teodora, arcybiskupa Nicei¹⁹, i w żywotach świętych²⁰. Sycylijczyk uformował też sposób postrzegania paulicjan na Zachodzie.

DOKTRYNA

O wierzeniach paulicjan niewiele wiadomo, a źródła podają niekiedy sprzeczne informacje ich na temat. Nawet pochodzenie nazwy „paulicjanie” jest niepewne. Niektóre źródła wiążą ją z apostołem Pawłem, podczas gdy inne wskazują na Pawła, syna manichejki o imieniu Kallinike, lub na Pawła z Samosaty (zm. 275). Jeszcze inne kojarzą paulicjan z Armeńczykiem Konstantynem, żyjącym w czasach cesarza Konstansa II (641–668)²¹.

Paulicjanie uważali się za prawdziwych chrześcijan. Twierdzili, że tworzą Kościół święty i powszechny, mając apostołskie pochodzenie²². Autorzy chrześcijańscy

¹² Piotr, *Historia*, s. 3–78; Piotr, *Mowy*, col. 1305–1349.

¹³ Focjusz, *Opowieść*, s. 99–184; Piotr Igumen, s. 79–97; H. Grégoire, *Les sources de l'histoire des Pauliciens. Pierre de Sicile est authentique et "Photius" un faux*, „Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques” 1936, t. 22, s. 95–114.

¹⁴ Korzystam z edycji C. De Boora.

¹⁵ Brak dotąd krytycznego wydania. Korzystam z edycji J.-P. Migne'a.

¹⁶ Sab a, *Żywot Makarego*, s. 142–163.

¹⁷ *Formuły wyrzeczenia*, s. 191–207; H. Kusabu, *Seminaries, Cults, and Militia in Byzantine Heterologies. A Genealogy of the Labeling of "Paulicians"* [w:] *Radical Traditionalism*, eds. C. Raffensperger, D. Olster, Lanham 2019, s. 187.

¹⁸ Korzystam z edycji G. Fatourosa.

¹⁹ Zob. np. list do Filoteusza, metropolity Euchaity (Teodor Nic., Ep. 5, s. 274–276).

²⁰ *Żywot Łazarza*, s. 508–606.

²¹ Focjusz, *Mowy*, II, kol. 109; III, kol. 144; Piotr, *Historia*, cap. 94, s. 41; Maçoudi, *Księga*, s. 208; P.M. Бартикян, *Еще раз о происхождении имени „павликиане”*, „Вестник общественных наук АН Армянской ССР” 1973, nr 2, s. 85–90; N. Garsoïan, op. cit., s. 112; A. el-Rahman Таууара, op. cit., s. 472; F.C. Conybeare, *Preface* [w:] *Klucz prawdy*, s. CXXIX; P. Lemerle, op. cit., s. 52; К.Н. Юзбашан, *Фотий о происхождении имени „павликиане”*, „Herald of Social Science” 1973, t. 8, s. 87–90; idem, *К происхождению имени „павликиане”* [w:] *Византийские очерки*, Москва 1971, s. 213–235; S.B. Dadoyan, *Fatimid Armenians: Cultural and Political Interaction in the Near East*, Leiden 1997, s. 38–40; S. Runciman, op. cit., s. 40, 52–54.

²² Piotr z Sycylii, cap. 37, s. 91; Piotr Igumen, cap. 9, s. 85; Focjusz, *Opowieść*, cap. 16, s. 125. Dzisiaj sądzi tak J.T. Christian (*The Paulician Churches*, „Review and Expositor” 1910, vol. 7, no. 3 s. 414–433).

próbowali powiązać ich z innymi, znanymi sobie herezjami – adopcjonizmem²³, marcjonizmem²⁴, mesalianizmem²⁵, montanistami²⁶, doketyzmem²⁷, sektą atiganów²⁸, zwolennikami Pawła z Samosaty²⁹. Dostrzegano ich podobieństwo do zaratusztrian³⁰. Źródła arabskie niewiele dodają na temat doktryny paulicjańskiej, chociaż warto zauważyć, że nie potwierdzają bizantyńskiej tezy o powiązaniach paulicjanizmu z manicheizmem³¹.

Dla podejmowanego tu tematu istotne są dwie kwestie. Najważniejszą był fakt uznawania paulicjan przez wrogie im źródła za manichejczyków, dualistów³². Piotr z Sycylii jednoznacznie stwierdził, że paulicjanizm i manicheizm to ta sama herezja³³, a za nim poszli wszyscy inni autorzy³⁴. W bizantyńskim prawie cywilnym i procedurach antyheretyckich wobec paulicjan stosowano procedury antymanichejskie³⁵.

²³ N. Garsoïan, op. cit., s. 211; A. el-Rahman Tayyara, op. cit., s. 473.

²⁴ Oskarżono ich o to na soborze w Nikei (787).

²⁵ Wskazał na nie katolikos Jan z Oztunu w swoim dyskursie *Przeciw paulicjanom*.

²⁶ C. Conybeare, *Introduction*, s. LXXIV, CLXXXV; Ignatius, *Żywoł Nikefora*, s. 158–159; Geneszus IV, 34, s. 85; P. Charanis, *Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century*, „Dumbarton Oaks Papers” 1959, t. 13, s. 27; H. Grégoire, *Précisions géographiques et chronologiques sur les Pauliciens*, „Académie Royale de Belgique: Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques” 1947, ser. 5, t. 33, s. 317; P. Charanis, *Ethnic*, s. 27 i przyp. 21.

²⁷ K.C. Carveley, *Ecclesiological Docetism in Early and Medieval Dissent and Heresy in Eastern and Western Christianity*, unpublished PhD thesis, Leeds 1990, s. 212.

²⁸ Na jej temat zob. J. Starr, *An Eastern Christian Sect: The Athinganoi*, „The Harvard Theological Review” 1936, vol. 29, no. 2, s. 93–106; H. Ditten, *Etmische Verschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien vom Ende des 6. bis zur zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts*, Berlin 1993, s. 199–201. Obie grupy prześladowano w tym samym czasie (Teofanes AM 6304, s. 495; Teof. Kont. II, 3, s. 66).

²⁹ N. Garsoïan, op. cit., s. 210–212; A. el-Rahman Tayyara, op. cit., s. 479–481.

³⁰ Jan z Oztunu, s. 153; S. Runciman, op. cit., s. 39; Maçoudi, *Ląki*, t. VIII, s. 74; Maçoudi, *Księga*, s. 208.

³¹ A. Nazmi, *The Paulicians (Al-Bayaliqa) in Muslim Sources and Their Role in Wars between Arabs and Byzantines*, „Studia Arabistyczne i Islamistyczne” 2001, t. 9, s. 45.

³² Przegląd poglądów badaczy dot. powiązań paulicjanizmu z adopcjonizmem lub/i manicheizmem zaprezentowała Anna Hanjanyan (*The Manuscript Key of Truth: A Clue to Antiquity or a Riddle Text of Modern Times?*, A Presentation November 28, 2013 at CEMS, CEU, Budapest, s. 1–13, https://www.academia.edu/13423046/THE_MANUSCRIPT_KEY_OF_TRUTH_A_CLUE_TO_ANTIQUITY_OR_A_RIDDLE_TEXT_OF_MODERN_TIMES [dostęp: 10 VII 2021 r.]; A. Оганджанын, *Анализ одного псевдо-источника о павликианском учении*, „Армянский гуманитарный вестник” 2012, t. 4, s. 174–188).

³³ Piotr z Sycylii, *Historia*, cap. 3, s. 9; cap. 170, s. 63.

³⁴ Między innymi Piotr Igumen, cap. 1, s. 80; Focjusz, *Opowieść*, cap. 2, s. 123; Teofanes AM 6303, s. 488; 6304, s. 495; Anna Komnena XIV, 8, 3–9, s. 454–457.

³⁵ *Leges*, s. 219; M. Tsibranska-Kostova, *Paulicians between the Dogme and the Legend*, „Studia Ceranea” 2017, t. 7, s. 241; K.C. Carveley (op. cit., s. 215) zauważa jednak, że w oficjalnych dokumentach nie ma znaku równości między obiema herezjami.

Drugą sprawą, która miała wpływ na ich losy, był ich sprzeciw wobec kultu obrazów i relikwi³⁶. Z tego powodu dla wielu paulicjanizm równał się ikonoklazmowi³⁷.

UCIEKINIERY

Jako heretycy paulicjanie stali się ofiarą prześladowań na terenie Bizancjum i Armenii. Początkowo nie miały one charakteru ciągłego – po okresach represji następowało złagodzenie kursu, następnie władze powracały do surowej polityki. Taki sam charakter miały wówczas migracje paulicjan.

Najwcześniej niebezpieczeństwo dostrzegł Kościół armeński. Przeciwko paulicjanom wypowiadały się kolejne synody, począwszy od 719 roku³⁸. Konkretnie działania przeciw heretykom podjęte zostały przez katolikosą Nersesa (prawdopodobnie Nersesa III, 641–661)³⁹. W drugiej połowie VII wieku paulicjanie armeńscy, wypędzeni ze swoich domów, osiedlili się na terytorium bizantyńskim, głównie w Ponce⁴⁰. Ich przywódca, Konstantyn-Silwanus, przeniósł się z Mananalis, leżącego nad górnym Eufratem⁴¹, do Kibossy koło Kolonei⁴². Decyzja nie była dlań szczęśliwa, został bowiem skazany na ukamienowanie przez cesarza bizantyńskiego, Konstantyna IV (668–685). Zabił go Justus, uczeń i przybrany syn, bo inni członkowie sekty nie chcieli wystąpić przeciwko mistrzowi⁴³. Ich nieustępliwość sprawiła, że Symeon, dowódca bizantyński odpowiedzialny za wykonanie rozkazu cesarza, po pewnym czasie dołączył do paulicjan i przybrał imię Tytus⁴⁴. Zgromadził uczniów Konstantyna w Kibossie i stanął na ich czele⁴⁵. Cesarz Justynian II (685–695, 705–711), powia-

³⁶ L. Barnard, *The Paulicians and Iconoclasm* [w:] *Iconoclasm: Papers Given at the Spring Symposium of Byzantine Studies, March 1975*, eds. A. Bryer, J. Herrin, Birmingham 1977, s. 75–82. Jan z Oztunu skarżył się w swojej *Mowie przeciw paulicjanom*, datowanej na ok. 718–720, że paulicjanie wyzywają chrześcijan od bałwochwalców z powodu kultu krzyża (Jan z Oztunu, s. 152–153; Z. Poggossian, op. cit., s. 204; K.C. Carveley, op. cit., s. 206).

³⁷ K.C. Carveley, op. cit., s. 215; N. Garsoïan, op. cit., s. 105, 123, 199–200.

³⁸ Paulicjanie potępieni za Justyniana (L. Barnard, *The Paulicians...*, s. 76) byli zapewne zwolennikami Pawła z Samosaty (B. Джурас, *Павликианство и тондрактство. К истории двух ересей*, „Богословский сборник” 2001, t. 7, s. 94–102).

³⁹ Jan z Oztunu, s. 153; S. Runciman, op. cit., s. 39–40; A.K. Шагинян, *Из истории еретического движения павликиан Армении-предшественников балканских богомилов*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 2010, vol. 1, no. 7, s. 160.

⁴⁰ G.A. Boumoutian, op. cit., s. 88; H. Ditten, op. cit., s. 116.

⁴¹ Piotr z Sycylii (cap. 94, s. 41) błędnie pisze o mieście Mananalis. Focjusz (*Opowieść*, cap. 13 i 56, s. 125 i 139) lokuje ją koło Samosaty. O położeniu Mananalis zob. A. Bryer, *Excursus on Mananalis, Samosata of Armenia and Paulician Heresy* [w:] *Iconoclasm*, s. 83–84.

⁴² Piotr, *Historia*, cap. 101, s. 43; Focjusz, *Opowieść*, cap. 13 i 63, s. 125 i 141. Kibossa leżała na terytorium bizantyńskim, ale była słabiej kontrolowana. S. Runciman, op. cit., s. 42; F.C. Conybeare, *Introduction*, s. LXIX, LXXIII; L. Barnard, *Paulicians*, s. 76.

⁴³ Piotr, *Historia*, cap. 105, s. 45; Focjusz, *Opowieść*, cap. 68, s. 143.

⁴⁴ Piotr, *Historia*, cap. 107, s. 45; Focjusz, *Opowieść*, cap. 13, s. 125.

⁴⁵ Piotr, *Historia*, cap. 110, s. 45–47; Focjusz, *Opowieść*, cap. 70–71, s. 145.

domiony o sprawie przez biskupa Kolonei⁴⁶, polecił zgromadzić paulicjan w jednym miejscu i przesłuchać. Tych, którzy uparcie trwali w swoich błędach, nakazano spalić żywcem (690). Był wśród nich także Symeon-Tytus⁴⁷.

Zasięg terytorialny represji był ograniczony, skoro Paweł Armeńczyk, który stanął na czele ruchu (691), założył nową kongregację w leżącym na obszarze cesarstwa Episparis⁴⁸. Prześladowania skłoniły jednak część paulicjan do migracji. Część wróciła do Mananalis, inni uciekli w okolice Meliteny i stali się sojusznikami Arabów⁴⁹. Zapewne tych ostatnich miał na myśli Jan z Oztunu, który nazwał paulicjan sojusznikami Antychrysta, „obrzezanego tyrana”⁵⁰.

Tym spośród paulicjan, którzy pozostali na terenie cesarstwa, sprzyjał wybuch sporu o ikony. Za Leona III (717–741) przeciwnicy ikon chcieli poznać poglądy grupy popierającej ich idee. Po śmierci Pawła Armeńczyka doszło do debaty między patriarchą Konstantynopola a Gegnezjuszem-Tymoteuszem⁵¹, synem Pawła, który przejął przywództwo nad paulicjanami. Gegnezjusz okazał się tak przekonujący, że uznano go za prawowiernego⁵². Nie czuł się jednak bezpiecznie w Episparis i po uwolnieniu powrócił do Mananalis (wówczas już na terytoriach muzułmańskich), gdzie rezydował do śmierci⁵³.

Wkrótce paulicjanie znaleźli się w konflikcie z dotychczasowymi sojusznikami, Arabami, gdy ci zwiększyli podatki. W czasie powstania Grigora Mamikoniana (744–752) wsparli Armeńczyków⁵⁴. Zwycięstwa muzułmanów zmusiły przywódców sekty, którymi po śmierci Gegnezjusza byli Józef-Epafrodyt i Zachariasz, do opuszczenia Mananalis i ucieczki do leżącego na terytorium podległym Bizancjum Episparis⁵⁵. O tym, że była to słuszna decyzja, przekonali się paulicjanie z Samosaty,

⁴⁶ Piotr, *Historia*, cap. 111, s. 47; Focjusz, *Opowieść*, cap. 71, s. 145; L. Barnard, *The Paulicians...*, s. 76.

⁴⁷ Piotr, *Historia*, cap. 111, s. 47.

⁴⁸ Piotr, *Historia*, cap. 112, s. 47; Focjusz, *Opowieść*, cap. 72, s. 145. Może to starożytna Eupatoria, ob. Ereka (P. Lemerle, op. cit., s. 51–52, 77–78).

⁴⁹ Filippik (711–713) miał wygnać „Armeńczyków”, którzy znaleźli schronienie u muzułmanów w okolicach Meliteny. Tu rozmnożyli się i zbudowali fortyfikacje (Mich. Syr., XI, 17, vol. II, s. 482). Według Teofanesa (AM 6204, s. 382) to cesarz osiedlił ich w okolicach Meliteny. Zob. Z. Pogossian, op. cit., s. 204; E. Honigman, *Malatya [w:] The Encyclopedia of Islam*, t. 6, eds. C.E. Bosworth et al., Leiden 1991, s. 230–231.

⁵⁰ Jan z Oztunu, s. 152; Z. Pogossian, op. cit., s. 204; S. Runciman, op. cit., s. 38–39.

⁵¹ Piotr, *Historia*, cap. 114, s. 47.

⁵² Piotr, *Historia*, cap. 121, s. 49; Focjusz, *Opowieść*, cap. 74–82, s. 147–149; S. Runciman (op. cit., s. 43) datuje tę debatę na ok. 727 i wiąże ją z początkami ikonoklazmu.

⁵³ Piotr, *Historia*, cap. 122, s. 49; Focjusz, *Opowieść*, cap. 83, s. 149; Teofanes, AM 6194, s. 372; L. Barnard, *The Paulicians...*, s. 77. Nie znamy daty jego śmierci. Zwykle wskazuje się rok 745. S. Runciman (op. cit., s. 43–44) sądzi, że nie mogła nastąpić przed rokiem 750.

⁵⁴ Gewond, cap. 26; A.K. Шагинян, op. cit., s. 160.

⁵⁵ Piotr, *Historia*, cap. 127, s. 51; Focjusz, *Opowieść*, cap. 90, s. 151; Z. Pogossian (op. cit., s. 204–205) nie zgadza się z tezą, że Arabowie byli zaniepokojeni zamieszkiwaniem na ich pograniczu dużej liczby Greków, jak chcą P. Lemerle (op. cit., s. 77) i N. Garsoian. Przychyła się do tezy o powodach ekonomicznych emigracji, podobnie jak M. Loose (*Le mouvement paulicien de Byzance*, I, „Byzantinoslavica” 1963, vol. 24, s. 258–286).

straceni na rozkaz emira po zdobyciu przez niego miasta (750). Liczni paulicjanie zostali wówczas włączeni do sił bizantyńskich na granicy z kalifatem. Sojuszowi sprzyjał fakt, że panujący wówczas w cesarstwie Konstantyn V (741–775) był ikonoklastą. Tolerancja dla paulicjan była wówczas tak duża, że według Jerzego Mnicha władca sam był paulicjaninem⁵⁶. Oskarżenia te były bezpodstawne, jednak faktem jest, że paulicjanie dokonali wówczas znacznej ekspansji w regionach granicznych północno-wschodniej Azji Mniejszej, gdzie ich ruch na początku IX wieku zyskał tysiące nowych zwolenników, nie tylko wśród pasterzy i rolników, ale także wśród dowódców temów i arystokracji.

Tolerancja nie była jednak trwała. Za Irenej (797–802) nastąpiły krótkotrwałe prześladowania paulicjan. Niekiedy były one skutkiem inicjatywy władz lokalnych. Po zjednoczeniu sekty przez Józefa-Epafrodyta, który zwyciężył w rywalizacji z Zachariaszem, miejscowy ortodoksyjny przywódca (archont) o imieniu Krichorakes zmusił Józefa i jego zwolenników do opuszczenia zamieszkiwanych przez nich ziem⁵⁷. Józef zmarł między 775 a 800 rokiem w Chorakopeum, w pobliżu Antiochii Pizydyjskiej⁵⁸. Warto zauważyć, że już wcześniej, w okresie walk z bratem po śmierci Gegnejusza, zbiegł na tereny zajęte przez Arabów, gdzie liczył na pomoc. Nie wiadomo, czy ją otrzymał, ale wkrótce zatriumfował nad rywalem. Działania cesarzowej paradoksalnie wzmocniły paulicjan, gdy bowiem po nieudanej próbie zwołania soboru oddziały niechętne ikonodulom wysłano na Wschód pod pretekstem walki z Arabami, wielu z żołnierzy mogło przystąpić do „manichejczyków”, tzn. paulicjan⁵⁹.

W okresie drugiego ikonoklazmu sytuacja paulicjan była skomplikowana. Nikefor I (802–811) był oskarżany o sprzyjanie im⁶⁰, może ze względu na arabskie korzenie jego rodu, a może dlatego, że wsparli przejście przez niego tronu (802). Jednak wkrótce okres tolerancji ostatecznie się skończył. Nasilenie prześladowań przypadło na czasy Michała I (811–813) i Leona V (813–820)⁶¹. Po części była to reakcja na ożywioną działalność misjonarską Sergiusza-Tychikosa, który stał wówczas (801–835) na czele paulicjan. Sergiusz okazał się jednym najsukcesywniejszych przywódców herezji⁶². Pod jego wodzą paulicjanie stawili opór prześladowcom (zabili m.in. Tomasza, metropolitę Cezarei, oraz prefekta Parakondatesa, a także być może

⁵⁶ Jerzy Mnich, t. II, s. 750–751; L. Barnard, *The Paulicians...*, s. 77. Kedren (t. II, s. 10) twierdzi, że zamieszkiwali wówczas w Konstantynopolu. Według Teofanesa (AM 6305, s. 501), gdy cesarstwo zagroził Krum, ikonoklasti i paulicjanie głosili, że cesarz zamartwychwstał i podjął walkę z Bułgarami.

⁵⁷ Piotr, *Historia*, cap. 128, s. 51; Focjusz, *Opowieść*, cap. 91, s. 151–153.

⁵⁸ Piotr, *Historia*, cap. 129, s. 51.

⁵⁹ Teofanes AM 6279, s. 462; Nikefor, *Antirrheticus III*, cap. 68, kol. 501BC; L. Barnard, *The Paulicians...*, s. 78.

⁶⁰ Teofanes AM 6303, s. 488.

⁶¹ Teofanes AM 6304, s. 495–496. Do łagodniejszego traktowania heretyków wzywał w swych listach Teodor Studyta (*Ep.* 94 i 455, t. II, s. 214–215, 644–645).

⁶² Pokonał rywala, Baanesa, i założył trzy nowe wspólnoty w Kynochorionie koło Neocezarei, w Mopsuestii i w Argounie koło Meliteny (T. Wolińska, *Sergius, the Paulician Leader, in the Account by Peter of Sicily*, „Studia Ceranea” 2019, t. 9, s. 123–140).

wzięli udział w buncie Tomasza Słowianina)⁶³, jednak w obliczu przeważających sił cesarskich Sergiuszabrał ze sobą 5000 zwolenników i poprowadził ich na ziemie zajęte przez Arabów (ok. 830)⁶⁴.

Tu schronienie ocalałym paulicjanom zapewnił na poły niezależny emir Meliteny, ‘Umar ibn ‘Abdallāh ibn Marwān, nazywany al-Aqta‘ (Μογοεράτης, Jednoręki)⁶⁵. Dostali jego zgodę na osiedlenie się w zamian za podatki i wsparcie militarne. Arab przydzielił im obszar wokół fortecy Tefrike, Amara i Argaoun⁶⁶.

Konsekwencją migracji było powstanie na wymienionych terytoriach państewka paulicjańskiego (843–878), które największą potęgę uzyskało za Karbeasa i jego następcy Jana Chrysocheira. Przez cały okres istnienia współpracowało z muzułmanami⁶⁷, co podkreślają źródła muzułmańskie. At-Tabarī i al-Mas‘ūdī podają imiona wybitnych paulicjan i muzułmańskich przywódców, którzy odegrali ważną rolę we wspólnej walce z Bizancjum⁶⁸.

Współpraca arabsko-paulicjańska nie powinna dziwić. Arabowie już w roku 59 H / 678 podporządkowali sobie większość terytorium Armenii, zajmując Tbilisi i Melitenę. Musieli wówczas zabezpieczyć granice przed zewnętrznymi wrogami – Bizantyńczykami, Chazarami i innymi ludami tureckimi. Państewko paulicjańskie doskonale nadawało się do stworzenia strefy buforowej między terenami kalifatu i cesarstwem. Arabowie udzielali schronienia uciekinierom, którzy byli wrogami Bizantyńczyków i znali świetnie region, zatem mogli służyć jako przewodnicy⁶⁹. Odmienne wiara nie musiała być przeszkodą. W armii muzułmańskiej służyło wielu obcoplemieńców i przedstawiciele innych religii.

Paulicjańskie państwo było wzmacniane kolejnymi falami emigrantów z cesarstwa, uciekającymi przed prześladowaniami Teofila (829–842)⁷⁰. Po śmierci cesarza sprawująca regencję Teodora kontynuowała jego dzieło. Cesarzowej wdowie marzyło się nawrócenie paulicjan, a gdy okazało się to nierealne – ich zniszczenie. Mieli tego dokonać Leon Argyros, Andronik Dukas i Sudales. Chociaż podawana przez źródła liczba około 100 tys. ofiar tych działań jest mocno przesadzona⁷¹, faktem jest,

⁶³ L. Barnard (*The Paulicians...*, s. 79) podkreśla, że brak na to dowodów. Genezjusz, pisząc o buncie Tomasza Słowianina, wymienia wśród jego żołnierzy dzielących poglądy Maniego (Genezjusz, II, 2, s. 24). Kontynuator Teofanesa nazywa ich manichejczykami (Teof. Kont. II, 12, s. 82). Zob. Charanis, *Ethnic*, 44; S. Runciman, op. cit., s. 45.

⁶⁴ N.G. Garsoïan, op. cit., p. 128; P. Charanis, *The Transfer*, s. 145–146; H. Grégoire, *Précisions*, s. 294–295.

⁶⁵ O nim zob. M. Canard, *Les principaux personnages du roman de chevalerie arabe Dāt al-Himma wa-l-Baṭṭāl*, „Arabica” 1961, t. 8, s. 170–171; E. Honigmann, *Malatya [w:] The First Encyclopaedia of Islam*, vol. V, L–Moriscos, ed. M.Th. Houtsma, Leiden 1987, s. 193. (= EI², vol. 6, eds. C.E. Bosworth et al., Leiden 1991, s. 230)

⁶⁶ Z. Pogossian, op. cit., s. 206.

⁶⁷ S.B. Dadoyan, *Fatimid Armenians*, s. 36–53.

⁶⁸ Maçoudi, *Ląki*, t. VIII, s. 73–74; Maçoudi, *Księga*, s. 248.

⁶⁹ A. Nazmi, op. cit., s. 50–51. O współpracy paulicjan z Arabami wspomniął Ge w o n d, cap. 30.

⁷⁰ Sabas, *Żywo t Makarego*, cap. 14, ed. H. Delehaye, „Analecta Bollandiana” 1897, t. 16, s. 159–160.

⁷¹ A. Vogt, *Basile le Empereur de Byzance*, Paris 1908, s. 10–11; Karapet Ter-Mkrtschian (*Die Paulikianer im byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien*, Leipzig 1893, s. 118) neguje je całkowicie, ale nie ma racji.

że po tej kampanii paulicjanizm na terenie cesarstwa praktycznie przestał istnieć. W obawie o życie i dobytek wielu decydowało się na opuszczenie ziem Bizancjum i ucieczkę do współwyznawców żyjących pod opieką muzułmanów tak, że społeczność ta bardzo się rozrosła.

Polityka cesarstwa zraziła także wielu ludzi sprzyjających paulicjanom, którzy również decydowali się na emigrację. Znajdowali się wśród nich wojskowi. Jednym z nich był Karbeas, dowódca gwardii stratega temu Anatolikon⁷². Gdy jego ojca zabiło w czasie prześladowań, zebrał pozostałych przy życiu zwolenników paulicjanizmu i zbiegł z nimi do Argaoun⁷³. Jednak uzależnienie od emira Meliteny nie było w dłuższej perspektywie na rękę paulicjanom, dlatego jedną z pierwszych decyzji Karbeasa było przeniesienie się do oddalonej od Meliteny Tefrike⁷⁴, która była dogodną bazą wypadową zarówno na ziemię cesarstwa, jak i te zamieszkane przez Armeńczyków.

Paulicjańskie państewko u granic cesarstwa rosło w siłę i pod koniec IX wieku stało się dlań poważnym zagrożeniem, a współpraca między Karbeasem a Arabami układała się tak dobrze, że Bizantyńczycy podejrzewali go nawet o przejście na islam⁷⁵. Przez długi czas próby rozbicia paulicjan kończyły się niepowodzeniem. Karta odwróciła się dopiero w 863 roku, gdy w czasie jednego z najazdów na ziemię cesarstwa Karbeas i jego arabski sojusznik polegli w walce z oddziałami bizantyńskimi⁷⁶. Nie oznaczało to jednak końca problemów. Nowym przywódcą paulicjan został kuzyn Karbeasa, Jan Chryzocheir⁷⁷, który kontynuował najazdy.

Cesarz Bazyl I (867–886) najpierw próbował kupić sobie pokój na wschodzie. Temu służyła misja Piotra z Sycylii. Gdy skończyła się fiaskiem⁷⁸, postanowił rozwiązać problem paulicjan siłą. W wyniku walk rozpoczętych w 870 roku armia paulicjan osobiście dowodzona przez Jana Chryzocheira została pokonana pod Bathyrhyaks⁷⁹. Otoczeni paulicjanie zostali niemal doszczętnie wyrżnięci, jedynie nielicznym udało się zbiec⁸⁰. Głowa Jana została odesłana do Konstantynopola, gdzie uświetniła triumf cesarza Bazylego⁸¹. Wkrótce armia cesarska zajęła opuszczoną Tefrike⁸².

⁷² Autorzy muzułmańscy nazywają go Qarbiyās lub Qarībās.

⁷³ Ponoć było ich 5 tys. Z. Pogossian, op. cit., s. 206; S. Runciman, op. cit., s. 45.

⁷⁴ Piotr, *Historia*, cap. 184, s. 67; Focjusz, *Opowieść*, cap. 145, s. 171; A. Nazmi, op. cit., s. 56–57; S. Runciman, op. cit., s. 47. W źródłach arabskich miasto występuje pod nazwą Abriq, Tafrīq lub Al-Abriq. O Tefrike (Abriq) jako mieście paulicjan wspominał Masudi (*Le livre*, s. 248; *Les prairies*, t. VIII, s. 73).

⁷⁵ S. Runciman, op. cit., s. 46–47.

⁷⁶ Tabari (vol. 35, s. 9–10) i Masudi (*Les prairies*, t. VIII, s. 74) odnotowali śmierć Jednorożkiego pod rokiem 249 hidżry. W potyczce pokonany został też syn Umara, zob. P.A. Hollingsworth, 'Umar [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan, Oxford–New York 1991, s. 2139–2140.

⁷⁷ Maçoudi, *Księga*, s. 248.

⁷⁸ Genezjusz, IV, 35, s. 86.

⁷⁹ Genezjusz, IV, 36, s. 86.

⁸⁰ Genezjusz, IV, 37, s. 88.

⁸¹ *Żywot Bazylego* V, 41–43, s. 148–158; Genezjusz, IV, 37, s. 88; W.M. Ramsay, *The Campaign of Basil I. against the Paulicians in 872 AD*, „Classical Review” 1896, t. 10, s. 136–140.

⁸² W.M. Ramsay, *The Campaign*, s. 136–140. Zdaniem A. Nazmiego fakt, iż Masudi odnotował zajęcie Tefrike przez Rzymian (Maçoudi, *Księga*, s. 248) oznacza, że stacjonował tu arabski garnizon (A. Nazmi, op. cit., s. 53–54).

Kleşka pod Bathyrhyaks oznaczała koniec niezależnego państewka paulicjan. Bizantyńczycy przyłączyli jego terytoria do cesarstwa⁸³, jednak nie wszyscy jego mieszkańcy zostali zabici lub wysiedleni⁸⁴. Część uciekła do odległych regionów wschodniej Armenii, wzmacniając ruch tondriakian⁸⁵.

Przed 872 rokiem paulicjanie funkcjonowali na pograniczu cesarstwa bizantyńskiego i kalifatu, pojawiając się po obu stronach granicy, wykorzystując swe położenie dla utrzymania niezależności oraz wywierania presji religijnej i militarnej na cesarstwo⁸⁶. Zaroui Pogossian, charakteryzując ich napisał, że byli: „geographically mobile, able to act on the basis of their own economic or political needs, changing loyalties and crossing frontiers, regardless of the language, culture, or religion of their allies”⁸⁷. Nie ma podstaw, by uważać ich za „ruch narodowy”, jak czynią niektórzy badacze armeńscy⁸⁸. To, że Armeńcy i Grecy stanowili wśród nich większość, nie czyniło z nich osób lojalnych wobec swych krajów ojczystych⁸⁹. Współpracowali z Arabami, ale tylko wtedy, gdy ich interesy pokrywały się z arabskimi, nie troszcząc się o to, że przynosi to szkodę Armenii czy Bizancjum. Starali się jednak zachować pewną niezależność od swych sojuszników i gotowi byli się zbuntować, gdy zmieniały się okoliczności, czy uciec z terenów kontrolowanych przez kalifat⁹⁰.

PRZESIEDLEŃCY

Nie zawsze paulicjanie dobrowolnie zmieniali miejsce pobytu. Według Jana z Odzunu (717–728) w czasach katolikosa Nersesa III (641–661)⁹¹ armeńscy paulicjanie zostali zabrani ze swych domów i niektórzy z nich zostali osiedleni w regionie Pontu, u zbiegu rzek Iris i Lycus⁹². Obszar ich zasiedlenia rozciągał się aż po Nicopolis i Neocezareę⁹³. Był to teren, gdzie element armeński był już znaczący⁹⁴.

⁸³ A. Vogt, op. cit., s. 183.

⁸⁴ P. Charanis, *The Armenians in the Byzantine Empire*, „Byzantinoslavica” 1961, t. 22, s. 212.

⁸⁵ Św. Łazarz starał się nawrócić niektórych spośród nich (*Żywot Łazarza*, s. 512, 543). J. Hamilton, B. Hamilton, *Armenian Sources*, s. 294.

⁸⁶ Z. Pogossian, op. cit., s. 203.

⁸⁷ Ibidem.

⁸⁸ Ibidem, s. 203–204.

⁸⁹ Ibidem, s. 204.

⁹⁰ Gewond, cap. 26; Z. Pogossian, op. cit., s. 204–205.

⁹¹ H. Grégoire, *Précisions*, s. 300; S. Runciman, op. cit., s. 38; H. Ditten, op. cit., s. 26. Tekst Jana z Odzunu cytuje Sirarpie der Nersessian (*Une apologie des images du septième siècle*, „Byzantion” 1944–1945, t. 17, s. 70–71).

⁹² P. Charanis, *The Armenians*, s. 197.

⁹³ Ibidem; P. Charanis, *Ethnic*, s. 29, p. 35.

⁹⁴ H. Grégoire, *Précisions*, 294 sq.

Na teren Europy pierwsi paulicjanie zostali przesiedleni przez Konstantyna V (741–775)⁹⁵. Władca ten z pomocą miejscowej ludności odebrał Arabom kilka miejscowości, wśród nich Melitene (751) i Teodozjopolis (756)⁹⁶. Obawiając się odwetu, mieszkańcy poprosili cesarza, by ich ze sobą zabrał, co też uczynił. Zostali osiedleni w różnych częściach imperium, między innymi w Tracji i Macedonii. Otrzymali terytoria w regionie Filipopola (ob. Płowdiw), którego ludność została przetrzebiona przez epidemię w 748 roku⁹⁷. Teofanes twierdzi, że upowszechnili herezję w Tracji⁹⁸, co oznacza, że byli wśród nich paulicjanie⁹⁹. Źródła poświadczają ich działalność misjonarską na terenie tego kraju już w IX wieku¹⁰⁰. Informację o przesiedleniach potwierdza fakt, że Armeńczycy byli wśród jeńców schwytych przez Bułgarów w latach 811–813¹⁰¹. Ich celem było wzmocnienie obrony Tracji i, być może, stworzenie przeciwwagi dla miejscowych ikonofilów. Trudno ocenić, na ile przesiedleńcy byli lojalni wobec cesarstwa¹⁰².

Podobną drogą jak Konstantyn V poszedł Bazyl II, który zaoferował pokonanym paulicjanom służbę w oddziałach cesarskich. Wielu zostało zmuszonych do opuszczenia swoich domów i rozsiedlonych w różnych miejscach cesarstwa, na przykład w bizantyńskiej południowej Italii¹⁰³. To tutaj dowodził oddziałami cesarskimi Diakonices, przyjaciel Chryzocheira, jeden z najsłynniejszych paulicjan, którzy przyjęli służbę u Bizantyńczyków¹⁰⁴. Konsekwencją tych przesiedleń był wzrost populacji armeńskiej w Bizancjum¹⁰⁵.

Wreszcie Jan Tzimiskes (969–976) postanowił wykorzystać bitność i umiejętności wojskowe paulicjan do obrony bałkańskich granic cesarstwa. Za namową patriarchy Antiochii¹⁰⁶ przesiedlił ich w 975 roku w okolice Filipopola – warowni, którą nie-

⁹⁵ Teofanes AM 6247, s. 429; H. Ditten, op. cit., s. 40–41, 80, 124; K. Станев, *Тракия през ранното средновековие*, Фабер 2012, s. 86–88.

⁹⁶ Z. Pogossian, op. cit., s. 206.

⁹⁷ Teofanes AM 6247, s. 429; Z. Pogossian, op. cit., s. 206; J. Hamilton, B. Hamilton, *Historical Introduction*, 57–58; S. Der Nersessian, *Armenia and the Byzantine Empire. A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Cambridge 1945, s. 19.

⁹⁸ W opinii H. Dittena (op. cit., s. 185) to raczej propaganda paulicjańska.

⁹⁹ Teofanes (AM 6247, s. 429) wymienia paulicjan. Inni autorzy wspominają ogólnie o heretykach (Jerzy Mnich, s. 752; Nikefor, *Opuscula*, s. 66; Mich. Syr. XI, 25, t. II, s. 523).

¹⁰⁰ W 866 r. papież Mikołaj I (858–867) twierdził, że Borys skarżył się na jakichś chrześcijan, wśród nich przybyszów z Armenii, którzy nauczali różnych rzeczy jego lud (Mikołaj, chl. 1015). Zdaniem D. Obolensky'ego (*The Bogomils*, Cambridge 1948, s. 80) Armeńczycy to niewątpliwie w tym przypadku paulicjanie. Badacz ten cytuje też legendę bułgarską, która wymienia imiona paulicjańskich misjonarzy i informuje, że przybyli oni z Kapadocji (ibidem, s. 81).

¹⁰¹ S. Der Nersessian, *Armenia...*, s. 19.

¹⁰² Możliwe, że prześladowania za Leona V były odwetem za ich sojusz z Krumem (B. Джурас, op. cit., s. 95).

¹⁰³ P. Charanis, *The Transfer*, 146; idem, *The Armenians*, s. 212; H. Ditten, op. cit., s. 205.

¹⁰⁴ *Żywot Bazylego V*, 43, s. 156, V, 71, s. 244–246; Genezjusz, IV, 37, s. 88.

¹⁰⁵ P. Charanis, *The Armenians*, 197.

¹⁰⁶ Kedren, t. II, s. 382; Anna Komnena, *Aleksjada*, X, 3, 5, 7; Zonaras, t. III, s. 521; S. Runciman, op. cit., s. 48.

dawno odebrał Bułgarom¹⁰⁷. Tym samym trafili oni do krainy, w której zamieszkiwali już potomkowie ich pobratymców, osadzonych tu za Konstantyna V. W efekcie znalazło się tam tak wielu paulicjan, że według niektórych relacji uciskali nawet miejscową ortodoksyjną ludność. Nie można też było na nich w pełni polegać – Aleksy Komnen (1081–1118) w czasie walk z Normanami został opuszczony przez złożone z nich oddziały¹⁰⁸. Być może to skłoniło go do podjęcia wysiłków na rzecz nawrócenia heretyków na ortodoksję, co jednak zakończyło się jedynie ograniczonym sukcesem¹⁰⁹. W wyniku zabiegów Aleksego liczba paulicjan w Tracji uległa zmniejszeniu, niemniej jednak przetrwali, o czym świadczą relacje krzyżowców. Badacze widzą w nich protoplastów herezji bogomilskiej¹¹⁰.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

- Anna Komnena – *Annae Comnenae Alexias*, eds. A. Kambylis, D.R. Reinsch, New York 2001.
- Eutymiusz Zygaben – *Πανοπλία Δογματική*, ed. J.-P. Migne, PG 130, Parisii 1865, cols. 20–1360.
- Фоcјusz, *Opowieść – Φωτιου αρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Διήγησις τῆς νεοφανοῦς τῶν Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως* [w:] *Les sources grecques pour l'histoire des pauliciens d'Asie Mineure*, eds. Ch. Astruc et al., „Travaux et Memoires” 1970, vol. 4, s. 99–184.
- Фоcјusz, *Мowy – Фоcјusz, Мowy – Photii patriarchae Constantinopolitani Sermo II contra Manichaeos*, ed. J.-P. Migne, PG 102, Parisii 1900, kol. 86–121; *Sermo III contra Manichaeos, ibidem*, kol. 121–177.
- Formuły wyrzeczenia – Les formules d'abjuration* [w:] *Les sources grecques pour l'histoire des pauliciens d'Asie Mineure*, eds. Ch. Astruc et al., „Travaux et Memoires” 1970, vol. 4, s. 191–207.
- Genezјusz – *Josephi Genesi Regum libri Quattuor*, ed. W. de Gruyter, Berlin–New York 1978.
- Gewond – *Gevond's History*, tłum. R. Bedrosian, New Jersey 2006.
- Jan z Otzunu – *Excerpts from John of Otzun* [w:] *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*, ed., transl., introduct. F.C. Conybeare, Oxford 1898, s. 152–154.

¹⁰⁷ Zonaras, s. 521–522; A. Dantchéva-Vassiléva, *La Commune des Pauliciens à Plovdiv pendant le Moyen Age*, „Bulgarian Historical Review” 2001, t. 1–2, s. 33–34. H. Ditten (op. cit., s. 299) podkreśla, że dopiero wówczas deportacje miały masowy charakter. Niekiedy sugeruje się, że przesiedlonymi byli wówczas tondrakici (B. Джyрac, op. cit., s. 95–96).

¹⁰⁸ Anna Komnena, *Aleksjada*, VI, 2, s. 170; XIV, 8, 3–9, s. 454–457 (są manichejczykami); XV, 8, 1–2, s. 485–486 (zmierzch paulicjan i początek bogomilów); A. Dantchéva-Vassiléva, op. cit., s. 37–39.

¹⁰⁹ Anna Komnena podaje, że ogółem 10 tys. ludzi porzuciło paulicjanizm, ale te dane należy traktować bardzo ostrożnie. Spośród trzech przywódców ruchu nawrócił się tylko jeden. Szerzej zob. A. Dantchéva-Vassiléva, op. cit., s. 45–48.

¹¹⁰ P. Czarnecki, *Geneza*, s. 27; M. Loos, *Dualist Heresies in the Middle-Ages*, Praha 1974, s. 59.

- Jerzy Mnich – Georgius Monachus, *Chronicon*, t. II, ed. C. de Boor, Leipzig 1904.
- Kedren – *Georgii Cedreni Historiarum Compendium*, ed. I. Bekker, Bonn 1839.
- Klucz prawdy – *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*, ed., transl., introduct. F.C. Conybeare, Oxford 1898.
- Leges – Zepos I., Zepos P., *Jus Graecoromanum*, vol. II, *Leges imperatorum Isaurorum et Macedonum*, Athens 1931 [= Aalen 1962].
- Maçoudi, *Księga* – Maçoudi, *Le livre de l'avertissement et de la revision*, transl. B. Carra de Vaux, Toronto 1896.
- Maçoudi, *Łąki* – Maçoudi, *Les prairies d'or*, t. VIII, ed. Ch.B. de Meynard, Paris 1874.
- Mich. Syr. – Michel the Syrian, *Chronique de Michel le Syrien*, transl. J.-B. Chabot, vol. II, Paris 1901.
- Mikołaj – Nicolaus I papa, *Ep. XCVII: Responsa Nicolai ad Consulta Bulgarorum*, ed. J.P. Migne, PL 119, Parisiis 1880, col. 978–1016.
- Nikefor, *Antirrheticus III* – *Nicephori patriarchae Constantinopolitani Antirrheticus III adversus Constantinum Copronymum*, ed. J.P. Migne, PG 100, koll. 276–533).
- Nikefor, *Opuscula* – *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, ed. C. de Boor, Leipzig 1880.
- Opowieść o 42 męczennikach* – Васильевский В.Г., Никитин П.В., *Сказания о 42 Аморийских мучениках*, „Записки Императорской академии наук по Историко-филологическому отделению” 1905, ser. 8, t. VII.2, s. 22–36.
- Piotr, *Historia* – Πέτρον Σικελιώτου Ἱστορία περὶ τῆς κενῆς καὶ ματαίας αἰρέσεως τῶν Μανιχαίων τῶν καὶ Παυλικιανῶν λεγομένων [w:] *Les sources grecques pour l'histoire des pauliciens d'Asie Mineure*, eds. Ch. Astruc et al., „Travaux et Memoires” 1970, vol. 4, s. 3–78.
- Piotr, *Mowy* – *Petri Siculi sermones adversus Manichaeos*, ed. A. Mai [w:] *Nova Bibliotheca Patrum*, t. IV.3, Roma 1837, s. 48–79.
- Piotr Igumen – Πέτρον Ἰγουμενοῦ Περὶ Παυλικιανῶν τῶν καὶ Μανιχαίων [w:] *Les sources grecques pour l'histoire des pauliciens d'Asie Mineure*, eds. Ch. Astruc et al., „Travaux et Memoires” 1970, vol. 4, s. 79–97.
- Saba, *Żywot Makarego* – Sabas, *Vita Macarii*, ed. H. Delehaye [w:] *S. Macarii monasterii Pelecetes hegumeni acta graeca*, „Analecta Bollandiana” 1897, t. 16, s. 140–163.
- Tabari – Aṭ-Ṭabarī, *The History of aṭ-Ṭabarī*, vol. 34, tłum. J.L. Kraemer, New York 1989; vol. 35, tłum. G. Saliba, New York 1985.
- Teofanes – *Theophanis Chronographia*, ed. C. De Boor, Leipzig, 1883
- Teof. Kont. – *Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur libri I–IV*, eds. M. Featherstone, J.S. Codoñer, Boston–Berlin 2015.
- Teodor Nic. – Théodore de Nicée, *Lettres* [w:] *Epistoliers Byzantines du Xe siècle*, ed. J. Darrouzès, Paris 1960, s. 261–316.
- Teodor Studyta – *Theodori Studitae Epistulae*, ed. G. Fatouros, t. I–II, Berolini 1992.
- Żywot Bazylego* – *Chronographiae Quae Theophanis Continuati Nomine Fertur Liber Quo Vita Basilii Imperatoris Amplectitur*, ed. I. Ševčenko, Boston–Berlin 2011.
- Żywot Łazarza* – *Vita S. Lazari auctore Gregori monacho*, *Acta Sanctorum Nov. III*, vol. 3, Bruxelles 1910, s. 508–606.
- Żywot Nikefora* – Ignatius, *Vita Nicephori*, ed. C. de Boor, *Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Leipzig 1880.
- Zonaras – *Ioannis Zonarae Epitome historiarum libri XIII–XVIII*, rec. T. Büttner-Wobst, Bonnae 1897.

Opracowania

- Alpi F., *L'identificazione fra tondrachiani e pauliciani e la testimonianza della lettera n. 4 (K67) di Grigor Magistros* [w:] *Al crocevia delle civiltà*, eds. A. Ferrari, D. Guizzo, Venezia 2014, s. 51–75.
- Barnard L., *The Paulicians and Iconoclasm* [w:] *Iconoclasm: Papers Given at the Spring Symposium of Byzantine Studies, March 1975*, ed. A. Bryer, J. Herrin, Birmingham 1977, s. 75–82.
- Boumoutian G.A., *A Concise History of the Armenian People*, Costa Mesa 2006.
- Canard M., *Les principaux personnages du roman de chevalerie arabe Dāt al-Himma wa-l-Baṭṭāl*, „Arabica” 1961, t. 8, s. 158–173.
- Bryer A., *Excursus on Mananalis, Samosata of Armenia and Paulician Heresy* [w:] *Iconoclasm: Papers Given at the Spring Symposium of Byzantine Studies, March 1975*, ed. A. Bryer, J. Herrin, Birmingham 1977, s. 83–84.
- Charanis P., *The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire*, „Comparative Studies in Society and History” 1961, vol. 3, no. 2, s. 140–154.
- Charanis P., *Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century*, „Dumbarton Oaks Papers” 1959, t. 13, s. 23–44.
- Charanis P., *The Armenians in the Byzantine Empire*, „Byzantinoslavica” 1961, t. 22, s. 196–240.
- Carveley K.C., *Ecclesiological Docetism in Early and Medieval Dissent and Heresy in Eastern and Western Christianity*, PhD Thesis, Leeds 1990.
- Conybeare F.C., *Preface* [w:] *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*, ed., transl., introduct. F.C. Conybeare, Oxford 1898, s. V–XV.
- Conybeare F.C., *Introduction* [w:] *The Key of Truth: A Manual of the Paulician Church of Armenia*, ed., transl., introduct. F.C. Conybeare, Oxford 1898, s. XXIII–CXCVI.
- Christian J.T., *The Paulician Churches*, „Review an Expositor” 1910, t. 7.3, s. 414–133.
- Czarnecki P., *Geneza i ewolucja dogmatu teologicznego sekty Bogomilów (X–XII wiek)*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne” 2007, MCCXCI, z. 134, s. 25–40.
- Ditten H., *Etnische Verschiebungen zwischen der Balkanhalbinsel und Kleinasien vom Ende des 6. bis zur zweiten Hälfte des 9. Jahrhunderts*, Berlin 1993.
- Dadoyan S.B., *The Armenians in the Medieval Islamic World*, t. 1, New Jersey 2011.
- Dadoyan S.B., *Fatimid Armenians: Cultural and Political Interaction in the Near East*, Leiden 1997.
- Dantchéva-Vassiléva A., *La Commune des Pauliciens à Plovdiv pendant le Moyen Age*, „Bulgarian Historical Review” 2001, t. 1–2, s. 27–51.
- Der Nersessian S., *Armenia and the Byzantine Empire. A Brief Study of Armenian Art and Civilization*, Cambridge 1945.
- Der Nersessian S., *Une apologie des images du septième siècle*, „Byzantion” 1944–1945, t. 17, s. 58–87.
- Garsoian N.G., *The Paulician Heresy: A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire*, The Hague–Paris, 1967.
- Gordon B.L., Tutwiler P., *Boundaries of Christianity: Heterodoxy and Orthodoxy from Antiquity to the Modern World*, Santa Cruz–Oakland 2012.
- Grégoire H., *Précisions Géographiques et Chronologiques sur les Pauliciens*, „Academie royale de Belgique: Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques” 1947, ser. 5, t. 33, s. 289–324.
- Grégoire H., *Les sources de l'histoire des Pauliciens. Pierre de Sicile est authentique et*

- „Photius” *un faux*, „Bulletin de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques” 1936, t. 22, s. 95–114.
- Hamilton J., Hamilton B., *Armenian Sources and the Paulicians* [w:] *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650 – c. 1450*, eds. J. Hamilton, B. Hamilton, Y. Stoyanov, Manchester–New York 1998, s. 292–297.
- Hamilton J., Hamilton B., *Historical Introduction. The Origins of Christian Dualism* [w:] *Christian Dualist Heresies in the Byzantine World c. 650 – c. 1450*, eds. J. Hamilton, B. Hamilton, Y. Stoyanov, Manchester–New York 1998, s. 1–55.
- Hollingsworth P.A., ‘Umar [w:] *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. A. Kazhdan, Oxford–New York 1991, s. 2139–2140.
- Honigmann E., *Malatya* [w:] *The First Encyclopaedia of Islam*, vol. V, L–Moriscos, ed. M.Th. Houtsma, Leiden 1987, s. 193–197 (= skrócona wersja artykułu w: EI², vol. 6, eds. C.E. Bosworth et al., Leiden 1991, s. 230–232)
- Kusabu H., *Seminaries, Cults, and Militia in Byzantine Heresiologies. A Genealogy of the Labeling of “Paulicians”* [w:] *Radical Traditionalism*, ed. C. Raffensperger, D. O’ster, Lanham 2019, s. 81–196.
- Lint Th.M. van, *The Formation of Armenian Identity in the First Millenium* [w:] *Religious Origins of Nations?*, ed. R.B. ter Haar Romeny, Leiden–Boston 2010, s. 251–278.
- Lemerle P., *L’histoire des Pauliciens d’Asie Mineure d’après les sources grecques*, „Travaux et mémoires” 1973, t. 5, s. 1–144.
- Loos M., *Dualist Heresies in the Middle-Ages*, Praha 1974.
- Loos M., *Le mouvement paulicien de Byzance*, I, „Byzantinoslavica” 1963, t. 24, s. 258–286.
- Nazmi A., *The Paulicians (Al-Bayaliqua) in Muslim Sources and Their Role in Wars between Arabs and Byzantines*, „Studia Arabistyczne i Islamistyczne” 2001, t. 9, s. 44–60.
- Nersessian V.N., *The Tondrakian Movement*, London 1987.
- Obolensky D., *The Bogomils*, Cambridge 1948.
- Ohanjanyan A., *The Manuscript Key of Truth: A Clue to Antiquity or a Riddle Text of Modern Times?*, A Presentation November 28, 2013 at CEMS, CEU, Budapest, s. 1–13, https://www.academia.edu/13423046/THE_MANUSCRIPT_KEY_OF_TRUTH_A_CLUE_TO_ANTIQUITY_OR_A_RIDDLE_TEXT_OF_MODERN_TIMES [dostęp: 12 IV 2020 r.].
- Pogossian Z., *The Frontier Existence of the Paulician Heretics*, „Annual of Medieval Studies at CUE” 2000, t. 6, s. 203–206.
- Rahman Tayyara A. el-, *Muslim–Paulician Encounters and Early Islamic Anti-Christian Polemical Writings*, „Islam and Christian–Muslim Relations” 2016, vol. 27, no. 4, s. 471–489.
- Ramsay W.M., *The Campaign of Basil I. against the Paulicians in 872 AD*, „Classical Review” 1896, t. 10, s. 136–140.
- Runciman S., *Manicheizm średniowieczny*, tłum. J. Prokopiuk, B. Zborski, Gdańsk 1999.
- Starr J., *An Eastern Christian Sect: The Athinganoi*, „The Harvard Theological Review” 1936, t. 29.2, s. 93–106.
- Ter-Mkrttschian K., *Die Paulikianer im byzantinischen Kaiserreiche und verwandte ketzerische Erscheinungen in Armenien*, Leipzig 1893.
- Tsibranska-Kostova M., *Paulicians between the Dogme and the Legend*, „Studia Ceraenea” 2017, t. 7, s. 229–263.
- Vogt A., *Basile le Empereur de Byzance*, Paris 1908.
- Wolińska T., *Sergius, the Paulician Leader, in the Account by Peter Of Sicily*, „Studia Ceraenea” 2019, t. 9, s. 123–140.

- Шагинян А.К., *Из истории еретического движения павликиан Армении – предшественников балканских богомилов*, „Studia Slavica et Balcanica Petropolitana” 2010, t. 1(7), s. 157–164.
- Бартикян Р.М., *Источники для изучения павликианского движения*, Ереван 1961.
- Бартикян Р.М., *Еще раз о происхождении имени „павликиане”*, „Вестник общественных наук АН АрмССР” 1973, t. 2, s. 85–90.
- Джураc В., *Павликианство и тондракитство к истории двух ересей*, „Богословский сборник” 2001, t. 7, s. 94–102.
- Юзбашан К.Н., *Фотий о происхождении имени „павликиане”*, „Herald of Social Science” 1973, t. 8, s. 87–90.
- Юзбашан К.Н., *К происхождению имени „павликиане” [w:] Византийские очерки. Труды советских ученых к XIV конгрессу византинистов*, ред. З.В. Удадьцова, А.П. Каждан, Москва 1971, s. 213–235.
- Юзбашян К.Н., *Тондракитское движение в Армении и павликиане*, „Известия АН АрмССР” 1956, t. 9, s. 31–44.
- Оганджян А., *Анализ одного псевдо-источника о павликианском учении*, „Армянский гуманитарный вестник” 2012, t. 4, s. 174–188.
- Станев К., *Тракия през ранното средновековие*, Фабер 2012.